

му числі й виховальну, хоча й ставиться до нього в цілому негативно. Для нього закон – це лише етап переходу до благодаті. Етап цей необов'язковий для кожного окремого народу, оскільки до благодаті переходять народи, які не знали закону.

Під благодаттю він розуміє щось на зразок амністії, яку Бог дає всім людям незалежно від якихось обставин, а також як можливість кожному прилучитися до Бога, стати Божим. Той, хто приймає благодать, стає сином Божим і починає жити новим життям. Нове життя відбувається в Святому Дусі, яким проймається людина, що створює можливість для саморегуляції поведінки людини. Можливість саморегуляції, у свою чергу, уможливорює відхід від закону як від зовнішньої регуляції. Подолання закону і сприйняття благодаті означає, за Іларіоном, набуття духовної свободи.

Таке розуміння понять «закон» і «благодать», їх морального змісту вплинуло на зміст національної ідеї, представленій Іларіоном. Іларіон вважає, що з приходом благодаті Божої історична роль євреїв закінчується й її починають грати інші народи, серед яких і Русь. Ці народи незалежні, діяльні, рівні в благодаті. Така позиція допомагала Іларіону Київському в тогочасній ситуації відстоювати суверенітет Русі, вселяла оптимізм відносно її долі.

Висновки. Філософська думка Київської Русі як живе історичне явище мала свій образ, свій духовний досвід, відтворювала дух своєї епохи. У ній можна виділити такі принципи, ідеї й особливості:

- загальна спрямованість на вирішення актуальних питань суспільного буття;
- обґрунтування духовно-практичної форми освоєння світу;
- увага до проблем людини, пізнання, смисловиттєвої проблематики;
- вірність і дотримання канонів і традицій православної віри;
- у сфері соціальних і моральних стосунків переважання загальнолюдських ідеалів добра і краси, мужності, вірності, чесності, щирості, простоти [2, с. 20 – 27].

Мабуть, вперше ствердження величі та єдності «землі Руської» знайшло свій прояв у «Слові про закон і благодать» Іларіона.

Перспективи. Дана стаття у подальшому послужить теоретичним підґрунтям для дослідження української філософської думки.

Бібліографічні посилання

1. Давньоруські любомудри / В. Горський, О. Вдовина, Ю. Завгородній, О. Киричок. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 304 с.
2. **Замалеев А. Ф.** Мыслители Киевской Руси / А. Ф. Замалеев, В. А. Зоц. – К.: Вища школа, 1981. – 159 с.
3. **Іларіон Київський.** Слово про закон і благодать / Іларіон Київський // Філософська думка. – 1988. – № 4. – С. 89–101.
4. **Сирцова О.** Апокрифічна апокаліптика: Філософська екзегеза і текстологія / О. Сирцова. – К., 2000.

Надійшла до редколегії 09.01.2012 р.

УДК 140.8+316.6

С. В. Глазунов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ГНІВ ЯК ЧИННИК У ЛЮДСЬКОМУ БУТТІ: СВІТОГЛЯДНІ Й СОЦІАЛЬНО-ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ

Розглянуто соціально-філософські підходи до вирішення проблеми запобігання та мінімізації руйнівних наслідків вияву людського гніву в суспільному та приватному житті.

Ключові слова: емоції, гнів, природа, наслідки, можливості подолання гніву, взаємозв'язок світорозуміння із соціальною практикою.

Рассмотрены социально-философские подходы к решению проблемы предотвращения и минимизации разрушительных последствий проявления человеческого гнева в общественной и частной жизни.

Ключевые слова: эмоции, гнев, природа, последствия, возможности преодоления гнева, взаимосвязь миропонимания с социальной практикой.

Socio-philosophical approaches to a solution of a problem of prevention and minimization of destructive consequences of display of human anger in public and private life are considered.

Keywords: emotions, anger, the nature, consequences, possibilities of overcoming of anger, interrelation of outlook with social practice.

Ледве не кожного дня із засобів масової інформації можна дізнатися про злочини, правопорушення, насильницькі дії, якісь інші нещастя, які так чи інакше пов'язані з афективним станом взагалі і гнівом, зокрема, тих, хто їх скоював. Багато таких негараздів трапляється в сім'ї, тобто середовищі, де доброзичливість уже має бути ніби за визначенням, адже там живуть рідні, близькі люди. Однак сучасна сім'я з різних причин є достатньо конфліктною і потребує неослабної соціальної уваги.

Суспільство за допомогою фахівців різних галузей знань (психологів, соціальних працівників, педагогів, медиків, інших спеціалістів) намагається сприяти у вирішенні цієї проблеми, наприклад, через різні тренінги, які покликані поліпшити формування компетентності батьків (родителів), вироблення в них більш усвідомленої сімейної поведінки. Нині існують різноманітні психолого-педагогічні методики, терапевтичні техніки, які мають на меті надати допомогу людині в емоційній скруті [див., наприклад, 2]. Такі практики приносять позитивний результат, але цей результат нерідко має симптоматичний ефект, адже ці методики, техніки нерідко спрямовані на усунення проявів, а не причин проблеми, які кореняться у світоглядних глибинах людської психіки.

Мета цієї статті – дослідити соціально-філософські підходи до вирішення проблеми запобігання та мінімізації руйнівних наслідків вияву людського гніву в суспільному та приватному житті.

Упродовж багатьох віків філософська думка зверталася до вивчення, осмислення природи гніву, його наслідків та можливостей подолання. Важливий внесок у розгляд цієї проблеми зробив Арістотель (384–322 до Р. Х.). На думку великого мислителя, гнів є цілком природним і навіть потрібним, тому що без нього людина тупа, в'яла, позбавлена власного достоїнства і нікчемний воїн.

Такий підхід цілком корелюється із сучасними уявленнями про роль емоцій у житті людини. З погляду теперішньої науки, емоції (гнів є одним із виявів емоцій) – це переживання людиною свого ставлення до дійсності, до особистого й навколишнього життя. Вони виступають важливим механізмом внутрішньої регуляції психічної діяльності, поведінки, які спрямовуються на задоволення актуальних потреб людини. Емоції, як психічні процеси, стани, пов'язані з інстинктами, потребами, мотивами і відображають значимість для життєдіяльності людини явищ, ситуацій, що діють на людину. Ця значимість відбивається, виступає у формі безпосереднього переживання. За Арістотелем, ті, кого гнів охоплює не так, як слід, не тоді і не через кого слід, не відчувають і не страждають, а людина, недоступна гніву, не здатна і захищатися, а тільки терпіти приниження і допускати, щоб принижували близьких. Разом із тим, філософ відчував необхідність якимсь чином керувати гнівом. На його думку, на похвалу заслуговує такий душевний стан, при якому ми гніваємося на того, на кого слід, на те, на що слід, так, як слід і таке інше, а надлишок і недостача заслуговують на осуд [1, с. 167–169].

Арістотель указував, що, напевно, буває надлишок гніву, який можна назвати гнівливістю [1, с. 169]. Надлишок буває ж у всьому, адже гнів «буває й проти тих, проти кого не слід, і проти того, проти чого не слід, і більше ніж слід, і поспішніше і довше ніж слід». Однак така вада буде знищувати сама себе, адже, «якщо вона досягає повноти, то стає нестерпною». Арістотель розрізняв гнівливих, гарячих, жовчних і сердитих людей, подавав їх узагальнений психологічний портрет, і давав деякі поради щодо можливого ставлення до них.

Істотний крок у вивченні виникнення і розвитку афективних станів людини, у тому числі гніву, зробив Сенека Молодший (близько 5 р. до Р. Х. – 65 р. після Р. Х.), який написав спеціальний філософський діалог «Про гнів». Користуючись стоїчним тезисом про те, що людина має свідомо підкорюватись пануючій у світі необхідності й приборкувати свої пристрасті, Сенека переконував співрозмовника долати гнів і змінювати своє життя.

Основним інтелектуальним подразником, який допомагав Сенеці розвивати свої думки про природу гніву, його руйнуючу роль, можливості його подолання, були думки Арістотеля. Погоджуючись із певними міркуваннями Арістотеля, Сенека все ж не сприймає «позитивне» ставлення до гніву. З його погляду, людям треба боятися гніву більше ніж інших почуттів, що хвилюють їхню душу, і підтримує думку тих філософів, які стверджують, що гнів є короткочасним божевіллям. Сенека вказує на глобальні руйнівні дії гніву. Жодна чума не обійшлася людському роду так дорого, від деяких колись славнозвісних держав можна насилу розпізнати останні сліди їхніх фундаментів – їх зруйнував гнів. Гнів ворожий до всього на світі. Людина народжена для взаємодопомоги, а гнів – для взаємознищення; людина прагне до об'єднання, а гнів – до роз'єднання; людині властиво приносити користь, а гніву – шкоду; людина приходить на допомогу навіть незнайомому, гнів же нападає навіть на ближніх. Гнів завдає шкоди здоров'ю людини. Від надмірної запальності лопаються вени, у когось псується зір, відновлюється стара хвороба тощо [7, с. 88, 92, 139].

Головне зло гнівливості Сенека вбачає в її некерованості. Особливо це стосується покарання, адже карати потрібно без гніву, з розумом; покарання повинне не шкодити людині, а лікувати її. Сенека висуває чимало інших аргументів, які показують, чому гнів вартий осуду [7, с. 89, 104].

Значне місце в міркуваннях Сенеки займають думки про те, звідки береться гнів. Одна з перших причин – уявлення про образу, завдану людині [7, с. 111, 129]. При цьому важливу роль грає саме уявлення, а не те, що є насправді, у тому числі неживі предмети, наприклад, книги, безсловесні тварини. Сенека підкреслює, що безглуздо гніватися на тварин, але ще безглуздіше – на дітей, а також на всіх інших, які мало в чому відрізняються від дітей у розсудливості. Людям нерідко здається, що їх образили несправедливо. При цьому несправедливим вони вважають або те, що їм доводиться переносити незаслужено, або те, що доводиться переносити зненацька. Те, чого не чекали, люди вважають обурливо несправедливим. Людей найбільше обурює те, що порушує їхні звичні надії й розрахунки: удома їх ображають найменші дрібниці, найменша недбалість друзів також може здаватися зневагою. І все це стосується однаковою мірою як справ державних, так і справ домашніх [7, с. 111, 129, 133, 148].

Багато уваги Сенека приділяє проблемі подолання гніву. На його думку, насамперед треба навчитися не гніватися, по-друге, позбуватися від гніву, по-третє, зціляти від гніву також і інших [1, с. 143, 146]. Як же навчитися не гніватися? Для того щоб людина була в силах не піддатися черговому вибуху гніву, їй потрібно, наголошує Сенека, раз у раз уявляти собі всі пороки, пов'язані із гнівом, і давати йому правильну оцінку, виявляти зло, яке він нам приносить. Отже, для того щоб навчитися не гніватися, треба насамперед звернутися до свого світогляду.

Змінити свою природу важко. Тому Сенека гнів уподібнює хворобі і вважає, що корисно знати свою хворобу, щоб розправлятися з нею до того, як вона ввійде на повну силу. Треба придивитися, що нас найбільше дратує: їжа, питво, вбрання, образливі слова або щось інше. У кожного своє уразливе місце, і потрібно знати, де ми найбільше ранимі, щоб надійніше прикритися від цього.

Якщо ми не вміємо переносити образи, треба постаратися не одержувати їх. Треба уникати всякого, хто, як ми знаємо, може збудити в нас гнів. Не корисно все бачити й усе чути. Нас можуть минути багато образ, адже більшість із них не зачіпають того, хто про їх не знає. Якщо не хочеш бути гнівливим – не будь занадто допитливим. Хто дуже цікавиться, що про нього говорять, хто намагається докопатися до всякого поганого відгуку про себе, той сам собі завдає клопоту. Є також багато способів обійти й обдурити гнів; більшу частину образ можна перетворити в сміх і жарт. Сенека наводить приклад, що Сократ, коли

його стукнули кулаком, поскаржився, як незручно, мовляв, що люди не знають, коли їм виходити гуляти в шоломі, а коли – без нього. Для нас не має значення, як нам завдали образи; важливо, як ми сприйняли її.

Головні ліки від гніву – відстрочка. Найперше – зажадай від свого, гніву почекає, не для того, щоб простити, але для того, щоб усе зважити й винести судження: у гніву сильний лише перший порив, поки він буде чекати, він уляжеться. Але якщо відстрочка нічого не змінила, то виходить, це був не гнів, а судження, і треба більше часу для його розуміння.

Сенека дає практичні поради, як позбуватися гніву. Гнів виганяється переконанням, оскільки він – довільний порок душі. Саме найкраще – негайно прогнати роздратування, яке тільки виникає, придушити гнів у самому зародку й завжди уважно стежити за собою, як би не спалахнути гнівом. Гнів не просто виникає, йому потрібно розійтися. Гнів – це порив, але такий порив, якого ніколи не буває без згоди душі. Треба всі його зовнішні ознаки постаратися змінити на прямо протилежні: розгладити лице, зробити голос тихіше, а ходу – повільнішою; поступово наслідування зовнішньому перетвориться у внутрішнє.

Одна із причин гніву, на думку філософа, є те, що людина ставить собі надвисоку мету в суспільному або приватному житті. І виходить так, що людина, чий прагнення в чому-небудь не виправдалися, дратується на людей і речі, втрачає терпіння й через дріб'язок спалахує гнівом. Отже, щоб душа могла заспокоїтися, не слід стомлювати виконанням багатьох справ або прагненням до того, що набагато перевищує наші сили [7, с. 147]. Тим, хто схильний до гніву, варто залишити занадто ревні заняття, що вимагають напруги, або, у всякому разі, не перевтомлюватися. Не слід дозволяти душі звертатися відразу до багатьох справ: нехай вона займається тим, що їй приємно.

Гнів тісно пов'язаний з образою. Гнів – це реакція на образу-кривду, і нерідко викликає зворотне почуття необхідності помсти [7, с. 129]. Однак часто набагато корисніше не мстити, а зробити вигляд, начебто нічого не відбулося. Наприклад, образи від можновладців потрібно зносити не просто терпляче, але з веселим обличчям: якщо вони вирішать, що й справді зачепили вас, неодмінно повторять. Крім того, у душах, розбещених великим успіхом, є погана риса: вони ненавидять тих, кого скривдили.

Сенека дає поради, як пом'якшити чужий гнів. Перший вибух гніву не треба вгамовувати словами, він глухий і божевільний. Треба відступитися і дати йому час, нехай пройде перша лихоманка. Ліки приносять користь, якщо давати їх у проміжках між нападами.

Якщо гнівний запал росте все нестримніше, треба збити його або соромом, або страхом перед чим-небудь, щоб людина не мала сил пручатися. Якщо вибух гніву стає слабкішим, треба затівати приємні бесіди й розповідати цікаві новини, щоб відволікти людину від гніву. Треба враховувати вдачу кожної людини. Є люди, які не можуть відмовити проханням; інші, навпаки, знущаються й нападають на тих, хто здається їм необразливим: цих треба налякати, щоб заспокоїти [7, с. 137, 142].

В цілому підхід Сенеки до оцінки гніву базувався на ґрунтовних стоїчних традиціях, які вимагали від людини долати свої пристрасті й жити у згоді з природою, яка є розумною, а все, що суперечить розуму, є протиприродним і підлягає викорінюванню.

Близьке до такого підходу і християнське бачення. У Старому Заповіті засуджується лютість людини, яка гнівається на іншу у заздрості, як Каїн, як Симеон і Леві, які жорстоко металися за образу своєї сестри, гнів творить несправедливість [3, Бут.4.5; 3.7–26; 49.5; Прип.14.29; 15.18]. Суворо гнів засудив Ісус, який вважав вбивство вірогідним наслідком гніву, і вчив, що кожен, хто гнівається на брата свого, підпадає вже судові, а хто скаже на брата свого «дурний», підпадає геєнні огненній [3, Мт. 5.22]. Апостол Павло вважав гнів злом, несумісним із любов'ю [3] (1Кор.13.5; Кол.3.8). Разом із тим, у Біблії є й поняття «священного гніву». Таким гнівом палав Мойсей, коли бачив невіру свого народу, його відступництво, недбале ставлення до обрядів [3, Вих. 16.20, 32.19, 22; Лев.10.16]. Загалом, гніватися може тільки Бог, це Його справа, а не людини [3] (Рим. 12.19).

Із християнського погляду, гнів є наслідком страсті – «внутрішньої хвороби». Для того щоб зцілити страсті, треба зцілити душу. У біблійському контексті слово «душа» має чимало значень. Насамперед душа – це «спосіб виявлення в людині

життя», «носії життя». Душа не просто живе в тілі, вона висловлює себе через тіло, співвідноситься з нашим «я», зі способом нашого буття. Страсті мають саморідне походження, це – внутрішні сили. Звідси випливає важливий практичний висновок: людині треба шукати причини своїх негативних емоцій і можливості їх трансформації у щось позитивне насамперед у собі, у своїх думках, у своїх діях.

Християнська філософія і особливо православна традиція вважає природним стан людини доброносним, тим часом як страсті є станом неприродним, протиприродним. Преподобний Іван Лествичник (525–602) у цьому зв'язку зазначав, що природний гнів, даний нам Богом проти змія, для боротьби з дияволом, ми повертаємо на ближнього, природні ревності ми маємо для того, щоб уболювати за доброносність і прагнути, таким чином, більше набувати її, ми ж надаємо ревностям погане, зле застосування [6, с. 204]. Сучасний відомий богослов, грецький митрополит Ієрофей також нагадує, що страсті являють собою протиприродне життя, протиприродний рух душі [4, с. 252]. Страстям передує помисел – думка, яка заповнює розум. Якщо він недобрий і затримується в голові, від цього приходять у рух страсті.

Духовний мислитель сучасності старець Паїсій Афонський (1924–1994) вказував на велику силу помислу доброго. Людина, яка має добрий помисел, усе бачить добрим. Він наводить образний приклад. Якщо запитати бджілку, яка літає над місцевістю, що вона бачила, та відповість, які вона бачила квіти. Муха ж на це запитання буде перелічувати, які вона бачила консервні банки, нечистоти тощо. Так і люди, одні схожі на бджілку, інші – на муху [8, с. 16, 25]. На його думку, добрий помисел має силу більшу ніж будь-який аскетичний подвиг. Людина – це те, про що вона весь час думає. Із цього можна зробити висновок, що час від часу людина має «наглядати» за собою, щоб наші помисли мали доброносне, позитивне спрямування.

Православні наставники також звертають увагу на те, що коли в людини багато справ, вона може турбуватися, мати неспокій. Все це – від багатьох помислів. Вони дають пораду, як уникати багатьох помислів. У випадку, коли треба прийняти рішення, не треба крвати себе думками, як краще зробити, і не відкладати прийняття рішення надалі. Треба уникати скрупульозності, надмірної ретельності, щоб не ламати собі голову. Необхідно вибрати якийсь рішення і робити рішучий крок, а подальшу турботу надати Богові. Адже від багатьох помислів навіть абсолютно здорова людина стане ні на що не здатна. Не треба братися за багато справ відразу. Від цього людина дуже втомлюється. Спочатку треба зробити одну справу, потім братися до іншої. Для цього треба набратися терпіння, і нервозність спаде. Не треба ставити перед собою мету встигнути багато, і при цьому запропастити себе переживаннями. Праця, яка супроводжується нервозністю, не освячується. Це бісівський стан, який рано чи пізно породжує гнів. Робота не повинна оволодівати серцем, треба працювати з радістю, але серце хай належить духовному, Богові.

Духовна практика передбачає лікування страстей. З погляду християнської філософії це має здійснюватися переважно через їх зміну у спілкуванні з Богом. Лікування страстей не є тільки людською або тільки Божою справою. Обоє, тобто Бог і людина, повинні бути співпрацівниками. Така синергія (спільна дія, поєднання зусиль) Бога і людини. Окрім сили Христової, яка відіграє тут найважливішу роль, потрібне і сприяння людської волі.

З погляду православної церкви, гнів належить до восьми головних страстей, з якими треба невинно боротися. Висловлювати свій гнів погано, але стримувати гнів також не краще. Найкраще – не доводити себе до гніву насамперед у помислах. Молоко, якщо вчасно не зняти з вогню, збіжить. Християнське світобачення наставляє, що гнів, який засліплює сердечні очі, лікується незлобівістю до людей. Лікується він також вигнанням не тільки зовнішніх виявів гніву, але й гніву в думках. Люди мають не тільки закривати свої уста в час спокуси, але й «очищати серце від пам'язлобивості, не «накручувати» у своїй голові лукавих помислів, спрямованих проти брата». Цілковите ж зцілення буде досягнуто тоді, коли ми повіримо, «що ні на праведних, ні на неправедних не дозволено нам направляти гнів» [4, с. 269].

Сучасній людині, обтяженій колосальною інформацією, корисно звертатися і до своїх коренів, у яких нерідко можна знайти такі відтінки глибинних причин

поведінки людини, які не дійшли до нас через нашарування часів, культур і на які сучасна наука не завжди звертає достатню увагу. Етимологічні словники [5; 9] вказують, що наші пращури, можливо, навіть краще нас розуміли смисл гніву. Фахівці пов'язують походження цього мовного утворення зі словом «гнити, гниль, гній, отрута». Інші спеціалісти виводять його зі слова «гнітити» і трактують як «запалювати», «іскра». Так чи інакше, його походження вказує на розуміння необхідності обережного ставлення до цього людського стану, який може мати непередбачувані наслідки.

Таким чином, людині не тільки у процесі соціалізації, а й фактично упродовж усього життя треба вчитися керувати гнівом, спрямовувати його у позитивне русло. Це стосується всього спектра міжособистісних, соціальних взаємин, у тому числі шлюбно-сімейних, виконання ролі батька й матері та багато іншого. Навчатися можна на власному досвіді, використовувати міркування, досвід інших, спираючись на певний світогляд, духовні та психологічні практики, які можуть відрізнятися одна від одної і навіть суперечити одна одній. У конкретній роботі соціальних працівників, педагогів, психологів, усіх, хто покликаний допомагати людям у цьому плані, також важливе розуміння того, що ефективність застосування тих чи інших соціальних технологій у немалій мірі пов'язано зі світоглядними переконаннями людини.

Бібліографічні посилання

1. **Арістотель.** Нікомахова етика / Арістотель. – К.: Аквілон-Плюс, 2002. – 480 с.
2. Батьківство в радість. Тренінговий курс з формування батьківської компетентності. Авт.-упор. Г. М. Лактіонова, І. Д. Зверева. – К.: Фенікс, 2009. – 360 с.
3. Біблія. – К.: Біблійні товариства, 1995.
4. **Влахос (Митрополит Ієрофей).** Православная психотерапия: святоотеческий курс врачевания души: пер. с греч. / Митрополит Ієрофей (Влахос). – Свято-Троїцькая Сергиева Лавра, 2006. – 368 с.
5. Етимологічний словник української мови : В 7 т. / Укл. Р. В. Болдирев, В. Т. Коломієць [та ін.]. – К.: Наук. думка, 1982. – Т. 1. – С. 537.
6. Лествица. Слово. – М.: Паломник, 1993. – С. 204.
7. **Сенека Л. А.** Философские трактаты / Луций Анней Сенека. – СПб.: Алетейя, 2001. – 400 с.
8. **Старец Паисий Афонский.** Слова / Старец Паисий Афонский. – К.: Луг Духовный, 2009. – Т. 3: Духовная борьба. – 320 с.
9. **Фасмер М.** Этимологический словарь русского языка: В 4 т. / М. Фасмер. – М.: Астрель, 2007. – С. 420.

Надійшла до редколегії 15.02.2012 р.

УДК 001

А. С. Данканич

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ОТВЕЧАЮЩАЯ ТЕОЛОГИЯ ПАУЛЯ ТИЛЛИХА

Аналізується концепція «теології відповіді» Пауля Тілліха.

Ключові слова: теологія, криза сучасної культури, християнство, кореляція, нове буття.

Анализируется концепция «отвечающей теологии» Пауля Тиллиха.

Ключевые слова: теология, кризис современной культуры, христианство, корреляция, новое бытие.

The article deals analysis the concept of «responsible theology» of Paul Tillich.

Keywords: theology, the crisis of contemporary culture, Christianity, correlation, new being.